

Od Zomije do digitalne mreže: Hibridni otpor i granice Scottove analize

Autor: Davor Moravek

Abstract

This paper re-examines the influential theoretical framework of James C. Scott, focusing on his central dialectic between state "legibility" and social "resistance." While acknowledging the fundamental importance of Scott's concepts—such as high modernism, the epistemological conflict (*technē* vs. *mētis*), and the "art of not being governed" (Zomia)—the paper argues that Scott's binary model (state/resistance, flight/submission) is analytically insufficient for contemporary forms of power. Drawing on critical insights (Laitin, Michaud) and philosophical tensions (Foucault, Hayek), the paper posits the thesis of "hybrid resistance." Through an analysis of the digital age, primarily surveillance capitalism and practices like encryption ("digital *mētis*"), the paper concludes that resistance is no longer an external "escape" (like Zomia), but a parasitic and hybrid practice that operates *within* the very systems of control.

Keywords: James C. Scott, hybrid resistance, legibility, *mētis*, *technē*, Zomia, surveillance capitalism, Foucault, binary model, post-socialism

Sažetak

Ovaj rad preispituje utjecajni teorijski okvir Jamesa C. Scotta, fokusirajući se na njegovu središnju dijalektiku između državne „čitljivosti“ i društvenog „otpora“. Iako prepoznaje fundamentalnu važnost Scottovih koncepata — poput visokog modernizma, epistemološkog sukoba (*technē* protiv *mētisa*) i „umjetnosti nebivanja pod vlašću“ (Zomia) — rad argumentira da je Scottov binarni model (država/otpor, bijeg/pokoravanje) analitički nedostatan za suvremene oblike moći. Koristeći se kritičkim uvidima (Laitin, Michaud) i filozofskim tenzijama (Foucault, Hayek), rad postavlja tezu o „hibridnom otporu“. Analizom digitalnog doba, primarno nadzornog kapitalizma i praksi poput enkripcije („digitalni *mētis*“), rad zaključuje da otpor više nije vanjski „bijeg“ (poput Zomije), već parazitska i hibridna praksa koja djeluje *unutar* samih sustava kontrole.

Ključne riječi: James C. Scott, hibridni otpor, čitljivost (legibility), *mētis*, *technē*, Zomia, nadzorni kapitalizam, Foucault, binarni model, post-socijalizam

Uvod: Vječna napetost između države i društva

U srcu opusa političkog antropologa Jamesa C. Scotta leži temeljna i vječna napetost: ona između imperativa centralizirane države da pojednostavi, standardizira i kontrolira, te složene, fluidne i organske stvarnosti ljudskih zajednica koje teže autonomiji. Kroz svoja kapitalna djela, prvenstveno *Seeing Like a State* (1998.) i *The Art of Not Being Governed* (2009.), Scott dekonstruira dva naizgled suprotstavljena, ali duboko isprepletena procesa. Prvo djelo detaljno analizira logiku i mehanizme državne vizije — opsesivni napor moderne države da preoblikuje društvenu stvarnost u pojednostavljenu, standardiziranu i administrativno „čitljivu“ mrežu (Scott, 1998., str. 2–5). Drugo djelo dokumentira tisućljetnu povijest otpora toj viziji — ne kao kaotičnu pobunu, već kao promišljenu „umjetnost“ izbjegavanja, gdje milijuni ljudi strateški biraju način života, pa čak i geografiju, kako bi ostali „nečitljivi“ za državni aparat (Scott, 2009., str. ix–x).

Dok je Scottov doprinos razumijevanju državne moći neprocjenjiv, ovaj rad argumentira da je njegov analitički okvir, utemeljen na jasnim binarnim opozicijama (država/otpor, *technē/mētis*, javni/skriveni transkript), nedovoljan za analizu suvremenih, difuznih oblika moći. Cilj ovog rada nije samo *prikazati* Scotta, već *testirati granice* njegovog modela. Tvrdimo da suvremeni oblici kontrole (poput nadzornog kapitalizma) i otpora (poput digitalnog aktivizma) funkcioniraju na *hibridan* način, brišući jasnu granicu između bijega i suradnje, autonomije i kooptacije. Rad stoga koristi Scotta kao polazišnu točku za razvoj kritičke analize hibridnosti moći.

Kao konceptualna mapa za razumijevanje Scottove temeljne, iako u ovom radu kritizirane binarne, dijalektike, služi sljedeća tablica:

Tablica 1: Scottova dijalektika: Državna čitljivost nasuprot narodnoj nečitljivosti

Državni projekt: Čitljivost i kontrola	Umjetnost otpora: Nečitljivost i autonomija
Dominantna epistemologija: <i>Technē</i> (Formalno, apstraktno, univerzalno znanje)	Dominantna epistemologija: <i>Mētis</i> (Praktično, lokalno, iskustveno znanje)
Vodeća ideologija: Visoki modernizam (Tehnokratsko, racionalno planiranje)	Vodeća ideologija: Tradicija i praktična prilagodba (Lokalni običaji)
Idealna poljoprivreda: Žitarice (npr. riža, pšenica) – vidljive, oporezive	Idealna poljoprivreda: „Usjevi za bijeg“ (npr. kasava) – skriveni, neoporezivi
Vlasništvo nad zemljom: Katastarske karte (Privatno vlasništvo, fiksne parcele)	Vlasništvo nad zemljom: Običajno pravo (Složena, preklapajuća, zajednička prava)
Društvena identifikacija: Trajna prezimena, popis stanovništva	Društvena identifikacija: Promjenjiva imena, fluidno srodstvo
Društvena struktura: Hijerarhija, sedentarizam	Društvena struktura: Egalitarizam, mobilnost, raspršenost
Način bilježenja: Pisani tekstovi (Genealogije, zakoni, povijesti)	Način bilježenja: Usmena predaja (Fleksibilna, prilagodljiva, zajednička)

Metodološki okvir

Ovaj rad koristi metodu konceptualne analize i kritičke sinteze. Rad ne donosi novo empirijsko istraživanje, već kritički preispituje postojeći teorijski okvir Jamesa C. Scotta. Prvi dio rada koristi metodu sinteze kako bi se saželi ključni Scottovi koncepti (čitljivost, *mētis*, Zomia). Središnji dio rada koristi komparativnu analizu kako bi se Scottov pristup suprotstavio drugim teorijskim pozicijama (Hayek, Foucault) i akademskim kritikama (Laitin, Michaud).

Središnji koncept „hibridnog otpora“ ovdje se operacionalizira ne samo kao tematski fokus, već i kao analitički alat. Hibridnost se definira kao stanje u kojem otpor nije vanjski ili „čisti“ bijeg (poput Zomije), već nužno djeluje *unutar* dominantnih struktura moći, koristeći njihove alate (poput *technē*) protiv njih samih. Rad će stoga analizirati *kriterije* te hibridnosti: u kojoj mjeri otpor ostaje parazitski i čuva autonomiju, a u kojoj biva kooptiran od strane sustava koji nastoji potkopati.

Završni dio primjenjuje ovaj rafinirani kritički okvir na suvremene fenomene (nadzorni kapitalizam, digitalni otpor). Kroz ovu metodološku progresiju, rad nastoji dokazati svoju središnju tezu: da je Scottov binarni model analitički neadekvatan te da je za razumijevanje suvremenih odnosa moći nužno uvesti koncept „hibridnog otpora“.

Arhitektura državne vizije: Projekt „čitljivosti“

Logika državne vizije: Čitljivost i standardizacija

U središtu Scottove analize (1998.) nalazi se koncept „čitljivosti“ (legibility). Da bi država mogla provoditi svoje temeljne funkcije — oporezivanje, vojnu regrutaciju i prevenciju pobuna — ona mora biti u stanju „vidjeti“ svoje građane i resurse na pregledan način (Scott, 1998., str. 25). Scott (1998.) tvrdi da je premoderna država bila „djelomično slijepa“ na složenu, lokalnu stvarnost. Projekt čitljivosti stoga predstavlja napor države da tu neurednu stvarnost radikalno pojednostavi i standardizira.

To uključuje uvođenje trajnih prezimena, standardizaciju mjera, stvaranje katastarskih karata koje svode složene oblike vlasništva na oporezive parcele te nametanje službenog jezika (Scott, 1998., str. 30–33). Scottova ključna metafora je „znanstveno šumarstvo“ u Pruskoj: prirodna, složena šuma zamijenjena je „čitljivom“ monokulturom u pravilnim redovima. Takva šuma bila je laka za eksploataciju, ali ekološki krhka i na kraju je propala (Scott, 1998., pogl. 1).

Ideologija „visokog modernizma“

Ova opsesija čitljivošću vođena je onim što Scott (1998.) naziva „visokomodernističkom ideologijom“. To je vjera u sposobnost znanstvenog i racionalnog planiranja da u potpunosti preobrazi društvo, uz prezir prema tradiciji i lokalnom kontekstu (Scott, 1998., str. 4–6). Prema Scottu (1998.), najkatastrofalniji ishodi nastaju kada se ova ideologija spoji s autoritarnom državom i slabim civilnim društvom. Kao primjere navodi prisilnu kolektivizaciju u SSSR-u, program sela „ujamaa“ u Tanzaniji i nefunkcionalnu urbanu utopiju grada Brasílije (Scott, 1998., pogl. 5–7).

Epistemološki sukob: *Technē* protiv *Mētisa*

Neuspjeh ovih projekata, tvrdi Scott (1998., str. 311), proizlazi iz epistemološkog sukoba. Država se oslanja isključivo na *technē*: apstraktno, univerzalno i kodificirano znanje iz udžbenika i propisa. Ona sustavno prezire i uništava *mētis* – praktično, lokalno, iskustveno i prešutno znanje koje posjeduju praktičari (seljaci, obrtnici). Država, u svojoj potrazi za čitljivošću, postaje „slijepa“ za svu složenost stvarnog svijeta koju *mētis* obuhvaća, što njezine planove čini inherentno krhkima (Scott, 1998.).

Protu-narativ: Umjetnost nebivanja pod vlašću

Dok *Seeing Like a State* dekonstruira državnu viziju, *The Art of Not Being Governed* (Scott, 2009.) nudi protu-narativ: povijest onih koji su uspješno izbjegavali tu viziju. Scott (2009.) tvrdi da mnoga „primitivna“ brdska plemena nisu ostaci prošlosti, već „potomci bjegunaca“ koji su aktivno pobjegli od ranih država u nizinama kako bi izbjegli poreze, prisilni rad i ropstvo.

Zomia: Geografija kao utočište

Državna moć, tvrdi Scott (2009.), povijesno je bila ograničena geografijom. On identificira „zone utočišta“ ili Zomiju, golemo brdsko područje u jugoistočnoj Aziji (iznad 300 m) koje je bilo nepristupačno državnim vojskama. To je bio prostor u koji se moglo pobjeći; burmanska izreka kaže: „Države se ne mogu penjati uz brda“ (citirano u Scott, 2009., str. 145).

Strategije otpora: Agroekologija i društvena struktura

Zajednice u bijegu razvile su strategije kako bi ostale „nečitljive“. Ključna je agroekologija izbjegavanja: države preferiraju „čitljive“ žitarice (riža, pšenica) koje su vidljive i lako se oporezuju, dok bjegunci preferiraju „usjeve za bijeg“ (Scott, 2009., pogl. 6). Apsolutni „šampion“ te kategorije je kasava (manioka): raste pod zemljom (nevidljiva porezniku), nema fiksno vrijeme žetve i neisplativa je za pljačku (Scott, 2009., str. 189–192).

Društvene strategije uključuju mobilnost (poljoprivreda „posijeci-i-spali“), namjerni egalitarizam (izbjegavanje vođa koji bi mogli postati posrednici s državom) te oslanjanje na usmenu predaju umjesto na pismo, jer su pisani zapisi fiksni i država ih može iskoristiti za kontrolu (Scott, 2009., str. 220–224).

Intelektualni kontekst i kritike

Filozofski dijalozi i ključne tenzije

Scottov rad nije samo antropološka studija; on je duboko ukorijenjen u šire filozofske tradicije. Njegov anarhistički pristup ulazi u neočekivani dijalog s klasičnim liberalom Friedrichom Hayekom. Površinski, njihova se kritika centralnog planiranja poklapa: Hayekov (1945.) argument protiv socijalističkog planiranja temelji se na nemogućnosti prikupljanja svog „raspršenog znanja“, što je epistemološki gotovo identično Scottovom *mētisu*.

Međutim, ovaj savez je ograničen. Dok Hayek koristi ovaj argument za zagovaranje superiornosti slobodnog tržišta, Scottov anarhizam je jednako kritičan prema „visokomodernističkom“ kapitalizmu, koji vidi kao jednako moćan agens standardizacije i uništavanja *mētisa* kao i državu.

Za Hayeka, tržište je čuvar *mētisa*; za Scotta, i država i globalno tržište njegovi su uništavatelji.

Slična, ali dublja tenzija postoji u odnosu na Michela Foucaulta. Scottov koncept „čitljivosti“ djeluje kao praktična implementacija Foucaultove „gubernamentalnosti“ (1991.) — oboje su tehnike upravljanja populacijom kroz stvaranje znanja o njoj. Ipak, ključna razlika leži u shvaćanju otpora. Kod Foucaulta, moć je produktivna i imanentna; otpor se događa unutar odnosa moći kao njegov sastavni dio. Kod Scotta, posebice u Zomiji (2009.) i *Oružju slabih* (1985.), otpor je često vanjski — on je „umjetnost nebivanja pod vlašću“, „skriveni transkript“ ili doslovni geografski bijeg izvan dohvata moći. Kod Scotta (2009.), subjekt (seljak, bjegunac) postoji prije i izvan državnog pogleda, dok je Foucaultov subjekt konstituiran kroz mehanizme moći. Ova razlika između imanentnog i vanjskog otpora ključna je za kasniju analizu suvremenih digitalnih sustava.

Kritička evaluacija: Granice Scottovog binarnog modela

Unatoč golemom utjecaju, Scottove teze su predmet značajnih kritika koje pogađaju u srž njegove metodologije i zaključaka. Kao što je navedeno u našoj metodologiji, ove kritike nisu puke fusnote, već ključni alati za demonstriranje granica Scottovog binarnog okvira (država/otpor) i za izgradnju naše teze o „hibridnosti“.

Prvo, tu su metodološki prigovori o selektivnosti. Politički znanstvenik David D. Laitin (1999.) opisuje *Seeing Like a State* kao „proizvod nedisciplinirane povijesti“, tvrdeći da je Scottovo korištenje dokaza „selektivno i eklektično“. Laitin (1999.) ističe da Scott namjerno ignorira protuprimjere: uspješne visokomodernističke projekte (poput Zelene revolucije u Punjabu, sustava javnog zdravstva, masovnog opismenjavanja ili izgradnje učinkovite prometne infrastrukture) koji su, unatoč oslanjanju na *technē*, donijeli značajna poboljšanja. Scottov fokus isključivo na katastrofama (SSSR, Brasília) stvara narativ o neizbježnom neuspjehu, koji je više rezultat Scottove anarhističke sklonosti nego objektivne analize.

Drugo, kritika teze o Zomiji dodatno potkopava romantičnu dihotomiju. Antropolog Jean Michaud (2010.) kritizira Scotta zbog nametanja jedinstvenog narativa o „bijegu od države“ na izuzetno raznoliko područje. Povjesničari (kako ih citira Michaud, 2010.) tvrde da Scott ignorira postojanje autohtonih, hijerarhijskih država unutar same Zomije (npr. kraljevstva Nanzhao i Dali). Ovo otkriće je ključno: ono sugerira da „država“ nije samo vanjski neprijatelj u nizini, već da se hijerarhija i kontrola reproduciraju i među „bjeguncima“. To komplicira jasnu podjelu na egalitarni, autonomni otpor i hijerarhijsku, državnu kontrolu.

Treće, i najvažnije za našu tezu, jest odsustvo drugih osi moći. Kako ističu kritičari iz feminističke i postkolonijalne teorije, Scottov binarni model (država/seljaci) ignorira kako su moć i otpor strukturirani unutar samih zajednica. On ne postavlja pitanja o tome kako patrijarhalne strukture oblikuju „otpor“ (je li *mētis* dostupan ženama na isti način kao muškarcima?) ili kako su kolonijalni odnosi moći internalizirani. Fokusiranjem isključivo na otpor državi, Scott zanemaruje unutarnje hijerarhije (spolne, rasne, klasne) koje često definiraju tko se uopće može oduprijeti i na koji način.

Sve ove kritike zajedno — selektivnost dokaza, postojanje država unutar Zomije i ignoriranje unutarnjih hijerarhija — ukazuju na isti temeljni problem: Scottov binarni model je previše pojednostavljen. Stvarnost nije jasna borba između „države“ i „naroda“, već složeno, hibridno

polje gdje se otpor i suradnja preklapaju, a moć djeluje na više razina istovremeno.

Stoga, prijelazom u digitalno doba, gdje su sustavi kontrole difuzniji i globalniji od agrarne države, nužno je napustiti binarni model „bijega“ i usvojiti okvir koji može obuhvatiti ovu složenost. Sljedeće poglavlje testira upravo to: kako se "čitljivost" i "otpor" manifestiraju u eri nadzornog kapitalizma, gdje „izvan“ sustava više ne postoji.

Testiranje granica: Hibridni otpor u digitalnom dobu

Scottov analitički okvir, razvijen za razumijevanje agrarne države, pokazuje izvanrednu relevantnost za analizu suvremenih oblika moći u digitalnom dobu.

Nadzorni kapitalizam kao vrhunac čitljivosti

Koncept „nadzornog kapitalizma“, koji je razvila Shoshana Zuboff (2019.), opisuje novi ekonomski poredak u kojem se privatno ljudsko iskustvo prisvaja kao „besplatna sirovina“ za prevođenje u bihevioralne podatke. Ti se podaci zatim koriste za stvaranje „prediktivnih proizvoda“ koji se prodaju na tržištima zainteresiranim za oblikovanje našeg ponašanja (Zuboff, 2019.).

Nadzorni kapitalizam predstavlja najnapredniji i najinvazivniji oblik „projekta čitljivosti“ do sada. Za razliku od Scottove države, koja je morala nametati standardizaciju izvana (prezimana, katastri), digitalne platforme izvlače čitljivost iznutra, iz naših svakodnevnih digitalnih tragova. Scottova država želi statičnu mapu za oporezivanje; Zuboffina platforma želi dinamičan i prediktivni model za monetizaciju. To je ostvarenje visokomodernističkog sna o racionalizaciji ljudskog ponašanja, ali vođeno logikom tržišta, a ne države.

Hibridni otpor: Digitalni *mētis* i granice bijega

Ako se teren kontrole promijenio, promijenio se i teren otpora. Scottov koncept „svakodnevnog otpora“ ili „infrapolitike“ — tihih, prikriivenih činova nesuradnje (Scott, 1985.) — koristan je, ali Scottov prostorni model „bijega“ (Zomia) postaje metaforičan. U digitalnom dobu, ne postoji stvarni „izvan“ sustava; ne postoji digitalna Zomia u koju se može pobjeći.

Umjesto bijega, svjedočimo hibridnom otporu. Suvremeni otpor ne djeluje izvan sustava, već unutar njega, često koristeći alate samog sustava. Razmotrimo enkripciju: ona je oblik digitalnog *mētisa* koji stvara privremenu „nečitljivost“. Međutim, ona se u potpunosti oslanja na *technē* — na matematičke protokole i internetsku infrastrukturu. Štoviše, sama hibridnost ovog otpora vidljiva je u stalnim naporima država da reguliraju enkripciju ili ugrade „stražnja vrata“ (*backdoors*), pretvarajući alat otpora u potencijalni alat nadzora.

Slično tome, kriptovalute se mogu promatrati kao pokušaj stvaranja „digitalne kasave“ (Scott, 2009.) — oblika vrijednosti koji je „nečitljiv“ za centralne banke. Pa ipak, one su duboko ovisne o infrastrukturi (internet) i reguliranim mjenjačnicama (most prema stvarnom svijetu). Sama ideja potpune decentralizacije često je iluzija, s obzirom na koncentraciju moći u rukama „rudara“ i kreatora protokola. Otpor je, dakle, hibridan: pokušaj bijega koji ostaje fundamentalno vezan za logiku i infrastrukturu sustava.

Čak i fenomeni poput „tihog otkaza“ (quiet quitting) nisu bijeg, već hibridna strategija djelovanja na granici. To je pokušaj da se ostane djelomično „nečitljiv“ (uskraćivanjem viška truda) dok se istovremeno ostaje unutar sustava (zadržavanjem posla). Digitalni otpor stoga rijetko nalikuje čistom bijegu u Zomiju. On je gotovo uvijek hibridan, parazitski i djeluje unutar mreža koje pokušava izbjeći.

Zaključak: Prema hibridnoj analizi otpora

Analiza djela Jamesa C. Scotta otkriva moćan i trajan analitički okvir za razumijevanje vječne dijalektike između imperativa za standardizacijom i ljudske želje za autonomijom. Njegovi koncepti — čitljivost, *mētis* i „umjetnost nebivanja pod vlašću“ — pružaju nezamjenjive alate za dekonstrukciju naizgled benignih procesa modernizacije i razotkrivanje njihove inherentne logike moći.

Međutim, kao što je ovaj rad nastojao dokazati, Scottov okvir, posebice njegova sklonost binarnim opozicijama (država/otpor, *technē*/*mētis*, bijeg/pokoravanje), nailazi na svoje granice u suvremenom svijetu. Kritike (Laitin, Michaud) i filozofske tenzije (u odnosu na Foucaulta) pokazuju da je „država“ rijetko monolitna, a „otpor“ rijetko čist.

Primjena Scottovog modela na nadzorni kapitalizam i digitalno doba to potvrđuje. Bijeg u „Zomiju“ više nije održiva prostorna strategija kada je mreža kontrole globalna. Današnji otpor je nužno *hibridan*: on djeluje *unutar* sustava koje nastoji izbjeći. Digitalni *mētis*, poput enkripcije, parazitski se oslanja na *technē* (infrastrukturu) samog sustava kontrole. Ova hibridnost postavlja ključno normativno pitanje: je li takav otpor strategija ili puka nužnost? Odgovor je vjerojatno oboje. On je nužnost jer „izvan“ sustava više ne postoji, ali unutar te nužnosti, on je strategija koja stvara privremene zone autonomije, čak i ako ne nudi potpunu emancipaciju.

Ovaj model hibridnosti, štoviše, nije ograničen samo na digitalno. Čak su i unutar rigidnih visokomodernističkih sustava (poput socijalističkih država) postojali hibridni prostori koji su istovremeno bili i alati kontrole i arene otpora. *Mētis* je preživljavao unutar, a ne izvan, službenog *technē*.

Scottova misao stoga ostaje ključna, ali ne kao konačni odgovor, već kao polazišna točka. Borba za očuvanje prostora za *mētis* i „nečitljivost“ nije nestala, ali se preselila s polja i planina u mrežne protokole i psihološke prostore. U svijetu koji teži potpunoj transparentnosti, Scott nas podsjeća na vrijednost onoga što je neuhvatljivo, no buduća analiza mora nadići njegov binarni model. To otvara nove pravce istraživanja:

Empirijska primjena: Kako se teza o hibridnom otporu može primijeniti na analizu konkretnih političkih pokreta koji se oslanjaju na digitalne alate (poput Arapskog proljeća, pokreta Occupy ili prosvjeda u Hong Kongu)?

Teorijsko proširenje: Kako bi se Scottov okvir mogao obogatiti dijalogom s teoretičarima kompleksne dominacije, poput Luca Boltanskog o kooptaciji, Bourdieua o simboličkom nasilju ili Gramscija o hegemoniji?

Suvremena literatura: Kako se koncepti „platformskog otpora“ (*platform resistance*) i „podatkovnog aktivizma“ (*data activism*) uklapaju u ovu hibridnu analizu?

Ova pitanja pokazuju da borba za „nečitljivost“ nije gotova, već je postala složenija, hibridnija i kontradiktornija no ikad.

Literatura

Detienne, M., & Vernant, J. P. (1974). *Les ruses de l'intelligence: la mètis des Grecs*. Flammarion.

Foucault, M. (1991). Governmentality. U G. Burchell, C. Gordon, & P. Miller (Ur.), *The Foucault effect: Studies in governmentality* (str. 87–104). University of Chicago Press.

Hayek, F. A. (1945). The Use of Knowledge in Society. *The American Economic Review*, 35(4), 519–530.

Laitin, D. D. (1999). Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed by James C. Scott [Recenzija knjige]. *The Journal of Interdisciplinary History*, 30(1), 177–179. <https://doi.org/10.1162/002219599551842>

Michaud, J. (Ur.). (2010). Editorial – Zomia and beyond. *Journal of Global History*, 5(2), 185-188. <https://doi.org/10.1017/S174002281000010X>

Scott, J. C. (1985). *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. Yale University Press.

Scott, J. C. (1998). *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed*. Yale University Press.

Scott, J. C. (2009). *The art of not being governed: An anarchist history of upland Southeast Asia*. Yale University Press.

Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. PublicAffairs.